

**Mediastrijd tussen geloof,
hoop en wetenschap**

STEPHAN KLEIN

De oorlog om Gizeh

Het Oude Egypte is in de mode. Fantasy en bordspelen vertonen Egyptische trekjes en op kanalen als National Geographic en Discovery worden regelmatig lange series uitgezonden. Hoe moeilijk het is een goede scheiding te maken tussen wetenschap en speculatie leest u in dit artikel. Ook de egyptoloog blijkt gevoelig voor 'politiek'.

"Everyone says that at noon, you leave your office and go through a tunnel from your bathroom to the Great Pyramid. There you hide things that prove that the pyramids are linked to a lost civilisation."

"Did you identify any tunnels in my bathroom?" I asked.

"No!" he responded.

"So what are you planning to do with the photos of my private bathroom?"

And to my astonishment he said he would publish them on the Internet. This is not a joke! It is a true story. It is one of the reasons why I created a website to publicise an up-to-date picture of everything discovered in the Great Pyramid.

(Dr. Zahi Hawass in *Al-Ahram Weekly Online*, 24-30 oktober 2002.

Na een twee uur durende live-uitzending op *National Geographic* stuitten ze op een steen. Het was 17 september 2002, de climax van een avondje 'hard science and live televi-

sion'. Onder leiding van twee vermaarde egyptologen, Dr. Zahi Hawass en Dr. Mark Lehner, was al een belangrijke sarcofaag geopend met de camera erbovenop. Maar van groter belang was de camera die zich, gemonteerd op een klein robotje, door een vers geboord gat zou begeven in de steen met koperen handvaten. Deze blokkeert de zuid-schacht vanuit de Koninginnenkamer in de piramide van Cheops (Khufu) en werd in 1993 ontdekt.

De entourage was indrukwekkend. De avond was reeds lang gevallen, lichtbundels gaven de piramiden de benodigde mysterieuze sfeer. Als een ware ontdekkingsreiziger haastte Zahi Hawass zich, badend in het zweet, van de ene naar de andere vindplaats. Ook in de piramide had hij alles onder controle. De camera bewoog zich door het geboorde gat en wat bleek? Achter de steen bevond zich een andere steen. Dus was er sprake van een holte! Zoiets was in geen 130 jaar meer ontdekt in de Grote Piramide, aldus de presentatrice. Ook Hawass kon de kijker gerust stellen: *'I think we have a discovery.'*

Dat moest ook wel, want het programma was aangekondigd als 'Secret Chambers Revealed'. De minder argeloze kijker voelde zich ongemakkelijk. In plaats van ruim de tijd te nemen, had men in de geprogrammeerde twee uur welgeteld 1 minuut 51 seconden gereserveerd voor de evaluatie van de ontdekkingen die konden volgen. Was de kijker misschien getuige geweest van de tweede keer dat de camera een kijkje nam? Vragen alom, maar bovenal deze: wat bezielt twee van de meest vooraanstaande egyptologen tot een dergelijke sensatiezucht?

Het antwoord ligt in de grote druk die egyptologen ondervinden van publicaties die qua niveau variëren van semi-wetenschappelijke theorievorming tot schreeuwerige boeken doordrongen van een hang naar mysterieuze, verborgen kennis. Of – en dat is des te verwarrender – een combinatie van beide.

Tot de laatste categorie behoren de boeken van Robert Bauval c.s., vertaald in het Nederlands als *Het ori-onmysterie*, *Het raadsel van de sfinx* en *De geheime kamer*.¹

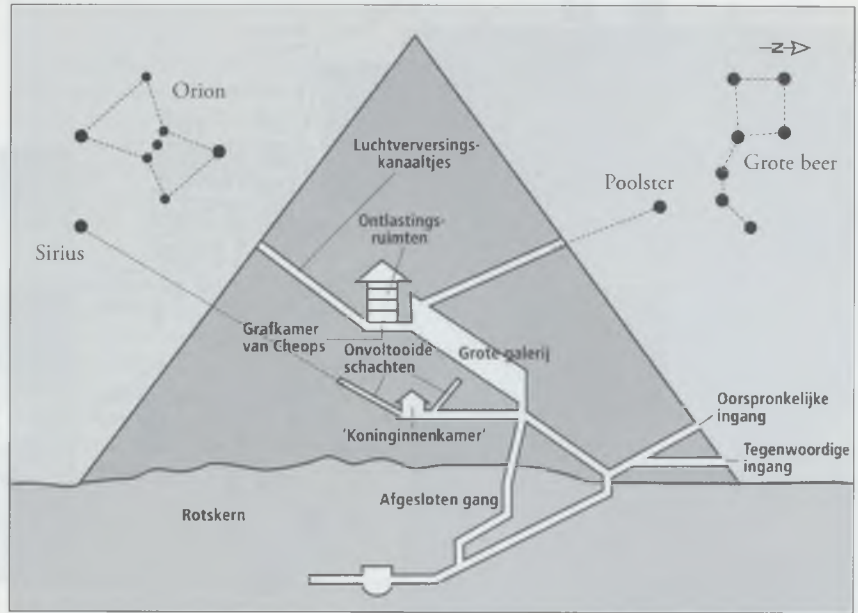
Stephan Klein is vakdidacticus aan de Universiteit Leiden.

De theorie van Bauval

Bauval's boeken hebben de afgelopen tien jaar zoveel stof doen opwaaien dat er alleen al om die reden niet aan te ontkomen valt. Ze bevatten een complex van ideeën dat inmiddels een behoorlijke samenhang heeft gekregen, maar ook veel losse einden bevat. Veel van de traditionele kennis over de functie en datering van het Gizeh-plateau wordt hier in twijfel getrokken. Dat de schachten in de Grote Piramide gericht leken op sterren was al in de jaren zeventig aangetoond, maar Bauval voegde daar verrassende interpretaties aan toe, gebaseerd op bronnen van kennis die door de traditionele egyptologie niet worden gebruikt of maar moeilijk worden erkend. De bekendste is de zogeheten Orion-Gizeh-correlatietheorie, waarin astronomische inzichten zijn verwerkt. De theorie is gebaseerd op het oud-Egyptische concept van de magische identiteit tussen de hemelse en de aardse sfeer. De positionering van de drie piramiden ten opzichte van elkaar en van het complex als geheel ten opzichte van de Nijl, aldus Bauval, komt nagenoeg exact overeen met de drie sterren in de gordel van Orion en van Orion ten opzichte van de Melkweg. Dit sterrenbeeld werd in Egypte geassocieerd met de god Osiris. Een van de zuidschachten zou ook op de gordel van Orion zijn gericht.

Het patroon klopte echter niet voor de datering die voor de bouw van de piramiden wordt aangenomen, rond 2500 v.C. tijdens de Vierde Dynastie. Op basis van het astronomische idee van precessie, dat wil zeggen de toebeweging die de aarde elke 26.000 jaar maakt, berekende Bauval dat een vrijwel exacte overeenkomst tussen Gizeh op aarde en Orion in de hemel plaatsvond in 10.500 v.C.

Wat is er zo bijzonder aan dit jaartal, behalve dat het buiten iedere geaccepteerde chronologie van de Egyptische beschaving ligt? Bauval wil aannemelijk maken dat dit moment in de tijd door de Egyptenaren zelf als de oorsprong van hun beschaving werd gezien. Daarvoor zijn geen archeologische bewijzen

Doorsnede van de piramide van Cheops op het plateau van Gizeh. De schachten lijken gericht op Orion en de Grote Beer.

voorhanden en dat is een groot probleem.

Astronomie als bron

Bauval baseert de kern van zijn argumentatie op twee soorten bronnen, een die voor de gevestigde wetenschap onbetrouwbaar wordt geacht en een die onbekend is. Volgens Bauval bevatten Egyptische mythologische verhalen aanwijzingen over een 'eerste tijd' waarin goden op aarde heersten en hij stelt dat die periode in de Egyptische cultuur als een historische periode werd gezien. Daarnaast zoekt hij argumenten in de astronomie. Bauval geeft aan dat ook het sterrenbeeld Orion een 'geschiedenis' heeft in die zin dat het door de werking van precessie een beginpunt heeft rond 10.500 v.C. Vanaf dat moment stijgt het sterrenbeeld qua positie aan de hemel gedurende het eerste deel van de precessiecyclus van 13.000 jaar en zal het in de toekomst weer zakken gedurende het tweede deel. De sterrenhemel fungeert daardoor als een klok met een looptijd van 26.000 jaar. Zijn bewering is derhalve dat het plateau van Gizeh een compositie is van de Vierde Dynastie die verwijst naar een astronomisch gemarkeerde oertijd.

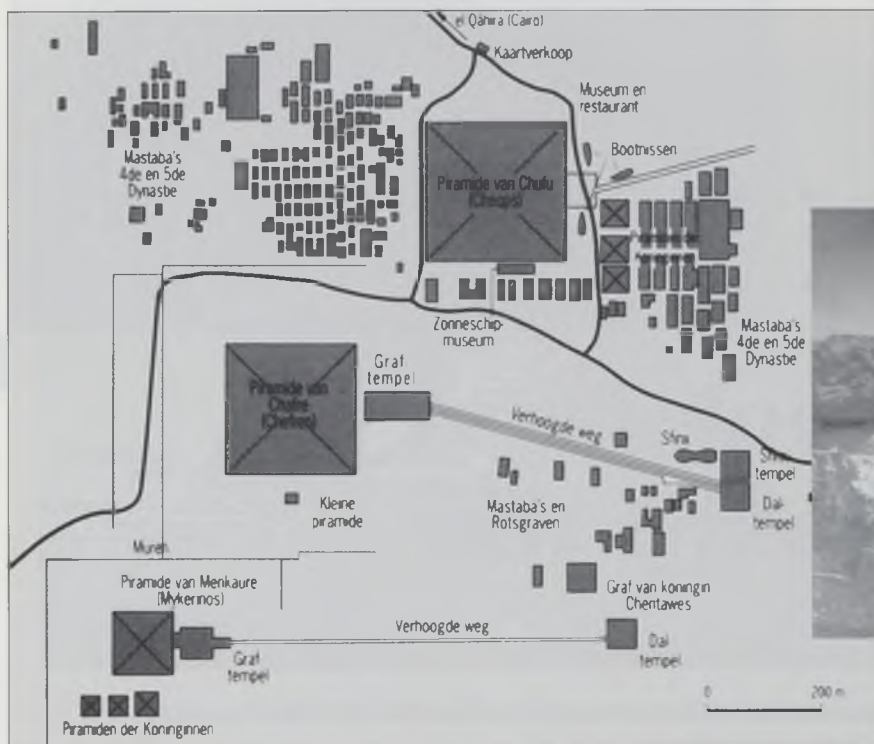
Een zover teruggedateerde oorsprong bleek voor de meeste egyptologen

onaanvaardbaar. Als subjectieve periode – een door de Egyptenaren van de Vierde Dynastie geconstrueerde oorsprongsmythe – is de theorie voor de gevestigde wetenschap al hoogst problematisch, maar de claim dat het een historische periode zou kunnen zijn, werd afgedaan als een verzinsel vanwege het gebrek aan archeologisch bewijs.

Het gaat hier eigenlijk om twee manieren van omgaan met geschiedenis, waarbij de centrale vraag is aan welke terreinen van kennis je 'bronnen' voor je geschiedverhaal mag ontleen en hoe je bronnen als oorsprongsmythen, piramide- en sarcofaagteksten en visuele afbeeldingen van hemel en aarde moet interpreteren.

Dit probleem werd haast onoverbrugbaar door de uitwerkingen die Bauval en anderen de afgelopen jaren publiceerden. Zij gaan voort op de weg van 'kennisverwerving' uit voor de egyptologie minder gebruikelijke of onacceptabele bronnen: de geologie, de Atlantismythen en de hermetische geschriften.

De volgende stap was namelijk dat de 'eerste tijd' van de Egyptische beschaving werd gekoppeld aan de mythe van de vergane, hoogontwikkelde beschaving van Atlantis. De

Het plateau van Gizeh. Bij het begin van de weg naar de piramide van Chefen staat de sfinx. Een beeld uit andere tijden?

gedachte werd onderbouwd met een verwijzing naar de sfinx die volgens de geologen Robert Schoch en John Anthony West verticale erosiepatronen heeft. Deze zouden alleen door vallend water kunnen zijn veroorzaakt. De sfinx is in deze interpretatie dan ook van veel oudere datum. Het hoofd zou wel uit de Vierde Dynastie dateren, maar voor het lichaam gaan Schoch en West uit van de periode tussen 5000 v.C. en 15.000 v.C. De verticale erosie door hevige regenval is volgens hen het gevolg van de klimaatverandering die gepaard ging met het einde van de laatste IJstijd.

De sfinx is zo een tastbaar restant geworden van een hoogstaande beschaving die ten onder is gegaan, maar waarvan de geheime kennis is bewaard gebleven op de plaats waar deze voor-historische beschaving zou zijn ontstaan. De plaats van die oerheuvel is volgens Bauval niets anders dan het plateau van Gizeh.

De geheime kennis der Egyptenaren

De laatste stap in deze radicale reconstructie van het Egyptische verleden is het lokaliseren van de geheime kennis die de oude Egyptenaren zouden hebben bezeten. Deze kennis werd vereenzelvigd met de god Thoth. Bauval, samen met

Graham Hancock, bouwde hier voort op de gedachte dat het gehele complex van Gizeh een astronomische constructie is en dat derhalve ook de sfinx daarin een rol moet hebben.

Op basis van het Egyptische concept van dualiteit – de magische overeenkomst tussen hemel en aarde – stelden zij dat de sfinx als object alleen verklaarbaar is wanneer die een hemelse tegenhanger heeft. Daarvoor komt het sterrenbeeld Leeuw in aanmerking.

Via computermodellen reconstrueerden zij het moment waarop de sfinx, die op het oosten is gericht, zichzelf ziet verschijnen aan de hemel in het schemerduister vlak vóór het opkomen van de zon tijdens het lentepunt. Dat moment doet zich, aldus beide auteurs, alleen voor rond 10.500 v.C. De zon, als bron van licht, bevindt zich dan imaginair onder de achterpoten van het sterrenbeeld Leeuw en daar, aldus beide auteurs, bevindt zich op aarde zijn equivalent: de oude wijsheid van een verloren beschaving in een holle ruimte of zaal onder de achterpoten van de sfinx.

In zijn laatste boek heeft Bauval deze theorie uitgewerkt door uitgebreid alle verwijzingen naar zo'n geheime ruimte onder de sfinx na te

gaan. Zijn bronnen zijn onder andere passages uit de verschillende dodenboeken, een stèle uit de voorpoten van de sfinx (geplaatst tijdens de restauratie door Thoetmosis IV rond 1400 v.C.) en ook het *Corpus Hermeticum*. Dit zijn dialogen uit de periode tussen de eerste eeuw v.C. en de tweede eeuw n.C., waarin de god Thoth in zijn gehelleniseerde gedaante als de priester Hermes Trismegistus (de driewerf Grote) zijn pupil Asclepius inwijdt in de magische religie van het Oude Egypte. Tijdens de Renaissance beleefden deze geschriften een grote populariteit en werd deze Hermes als een historische persoon beschouwd. De gedachte aan de verborgen kennis van Egypte is sindsdien in leven gehouden in geschriften van organisaties die wel om hun culturele waarde interessant worden geacht, maar niet vanwege hun betrouwbare kennis van het oude Egypte: de rozenkruisers, de vrijmetselaars en – veel minder bekend – de organisaties van de zelfhypnotiseur en helderziende Edgar Cayce (1877-1945). Diens voorspellingen en de rest van zijn nalatenschap worden beheerd door de *Association of Enlightenment and Research* (ARE) en de *Edgar Cayce Foundation* in Virginia. Deze zijn nog steeds op zoek naar de bron van kennis uit het oude Egypte en financierden ook archeologische expedities in Gizeh. Daarnaast zijn zij betrokken bij allerlei publicaties over 'ancient mysteries'.²

Daar distantieert Bauval zich overigens expliciet van.

Geloof of wetenschap?

Ook voor wie niet gespecialiseerd is in dit onderwerp, is het niet moeilijk een aantal zwakke plekken in Bauvals theorieën over Gizeh te vinden.

Hij introduceert op zijn website de term 'alternatieve geschiedschrijving' als een soort geuzennaam. Die geschiedschrijving moet soms echter als een vorm van 'magische' geschiedschrijving worden getypeerd in die zin dat Bauval vaak oorzakelijke verbanden ziet waar er eerder sprake is van toevallige overeenkomsten. Daarnaast beschouwt hij het voortdurend terugkeren van verwijzingen naar oude Egyptische kennis in tal van historische teksten als een bewijs voor het bestaan van een ononderbroken traditie.

De wetenschapper zal eraan herinneren dat in de praktijk tradities steeds opnieuw blijken te worden uitgevonden. Bauval daarentegen meent dat *'zulke belangrijke ideeën inderdaad (kunnen) zijn overgedragen door ze als een soort archaische chip te installeren in het hart van nieuwe filosofieën en veelbelovende religieuze en intellectuele stromingen, om ze op die manier veilig te stellen in tijden van onrust en gevaar.'*³

Hij laveert in zijn laatste boek dan ook tussen de harde distantie van de kritische, wetenschappelijk journalist en de zachte ontvankelijkheid van de gelovige in de hermetische boodschap: *'Was het mogelijk dat ik me, hoe vreemd ook – steeds meer openstelde voor een krachtige onderbewuste boodschap die verborgen lag in de symbolische sterrenwetenschap van de oude piramidebouwers en hun cultusbeelden?'*⁴

Voeg daarbij de ongeremdheid om te speculeren waar betrouwbare aanwijzingen ontbreken, en de kwetsbaarheid van Bauvals alternatieve geschiedschrijving is duidelijk.

Toch is het te gemakkelijk om deze meer speculatieve theorievorming af te doen als onzinnig vanuit alleen

het argument dat er een beroep wordt gedaan op hermetische teksten of dat het wetenschappelijk gezien om een buitenstaander gaat. De reden dat deze teksten, de filosofische en de alchemistische, in een bedenkelijk daglicht zijn komen te staan heeft vooral te maken met de wending in het westerse denken sinds de Verlichting. Sinds die periode zijn alle vormen van magie uit de westerse opvatting van wetenschap geweerd. Maar het hermetisme kan natuurlijk wel een serieus onderzoeksthema zijn, bijvoorbeeld als het gaat over de relatie tussen deze occulte traditie en het ontstaan van de Verlichting.

Het is nog steeds een aansprekend voorbeeld dat Newton de theorie van de zwaartekracht formuleerde, terwijl hij tegelijkertijd een meer dan enthousiast alchemist was.⁵ Waarom zou het *Corpus Hermeticum* als secundaire bron geen rol kunnen spelen bij een onderzoek naar de mystiek van een vóór-christelijke religie en de religieuze functie van het Gizeh-plateau, mits daarbij wetenschappelijke criteria worden gehanteerd?

Ook de buitenwetenschappelijke afkomst van de nieuwe ideeën is geen argument op zich. Vaak wordt dit soort theorieën op één hoop gegooid. Er verschijnen wereldwijd immers de meest fantastische, nauwelijks onderbouwde verhalen over oude beschavingen, zondvloeden en mysteries.

De meeste zijn zuiver commerciële ondernemingen of het werk van louter 'gelovigen', die het zonder meer verdienen genegeerd te worden door ieder zichzelf respecterende wetenschapper.

Bauvals theorieën schurken daar in beide opzichten soms dicht tegen aan, maar toch niet altijd. In zijn rol als archeologisch journalist kwijt hij zich op een degelijke wijze van zijn taak, met als resultaat een zonder meer interessant beeld van het gekonkel in het archeologische bedrijf. Zijn theorieën zijn gewaagd, vaak speculatief en op verschillende plaatsen vast niet accuraat, maar er blijft veel over waarop een serieus antwoord verwacht mag worden.

Dr. Zahi Hawass, hoofd van de archeologische dienst van heel Egypte, houdt een zaklantaarn achter een rituele kom van albast, met de inscriptie van farao Cheops.

De stem van de wetenschap

In hoeverre geven egyptologen dat antwoord? De meesten zetten de eigen reputatie liever niet op het spel en proberen de 'alternatieven' zoveel mogelijk te negeren. Dit was ongetwijfeld ook de bedoeling van Zahi Hawass, hoofdinspecteur van het Gizeh-plateau. Het succes van Bauval, gedragen door de documentaires van zijn theorieën op *Discovery Channel*, bracht hem echter in het nauw. Voortdurend werd hij door de publieke opinie onder druk gezet om onderzoek te doen in de Grote Piramide en onder de sfinx. De relatie tussen hem en Bauval c.s. werd daardoor soms vijandig. Een gefundeerd antwoord voor het grote publiek kwam er echter niet. Integendeel zou je zeggen. Hawass ontketende een mediaoffensief dat de schade van de alternatieve egyptologie moet neutraliseren. Dat gebeurt op vele manieren: van het lokale NileTV in Cairo, waar hij de toerist wijst op de juiste interpretaties, via documentaires met nieuwe ontdekkingen elders in Egypte, tot recent de uitzending op *National Geographic* voor een wereldpubliek.

Het probleem van deze ontwikkeling is dat er voor de leek geen echt

debat plaatsvindt, maar eerder een oorlog. Met name de live-archeologie, in navolging van live-expedities naar de Titanic, is een relatief nieuw fenomeen en roept vele vragen op. De kijker krijgt een volstrekt geromantiseerd beeld van het archeologische beroep, inclusief held, en het argumentatieve niveau is bedroevend. Hawass heeft ooit terecht de makers van de documentaires op *Discovery* verweten dat zij met hun 'video graphics' een zeer gesimplificeerd beeld gaven van het ontstaan van verticale erosiepatronen op de sfinx.⁶

Helaas kun je niet zeggen dat hij in zijn eigen show erg boven dat niveau uitstijgt. Na het openen van een sarcofaag met daarin het skelet van de opzichter van de piramidebouwers, stelde Hawass opgelucht: *'This can shut the mouth's of all those idiots who talk about lost civilisations'*.

Hoe de kijker die redenering dan moet afmaken werd niet duidelijk. Niemand had toch ontkend dat de Egyptenaren rond 2500 v.C. piramiden hebben gebouwd?

Wat zit hierachter?

Hawass creëert uit verschillende theorieën een vijandbeeld ter pro-

motie van niet alleen zichzelf, maar vooral van de Egyptische cultuur. Documentaires krijgen op deze manier een forse propagandistische ondertoon waarin voortdurend het unieke van de 'great Egyptians' wordt verdedigd tegen indringers. Dat blijken niet alleen de promotors van verdwenen en dus nog oudere beschavingen te zijn. Ook de gedachte dat de piramiden door slaven zouden zijn gebouwd wordt door Hawass nog steeds bestreden omdat er een vijandbeeld mee wordt opgeroepen dat contemporaine waarde heeft. De slaven in die – overigens foutieve – negentiende-eeuwse redenering zouden namelijk joods zijn geweest.

In 1997 bemocide zelfs de Egyptische minister van cultuur, Farouk Hosni, zich met deze kwestie in een interview met het Arabische weekblad *Rose Al Youssef*. Daaruit blijkt de gevoeligheid van dit onderwerp: *'Israeli allegations that they built the Pyramids abound, and we must face up to this even if it triggers a (diplomatic) crisis. This is piracy. Our history and our civilisation must be respected but the Israelis want to take over everything... We must counter-attack with full strength because this is how they took Palestine. They kept on saying Palestine belongs to them and now they are doing the same with the Pyramids.'*⁷

Behalve als reactie tegen veronderstelde 'zionistische' claims – Bauval is overigens van Belgische afkomst en niet-joods – is het optreden van Hawass ook door persoonlijke motieven gestuurd. En die blijken niet zoveel anders dan die van de alternatieven.

Bauval suggereerde dat al door de connecties te benadrukken die Hawass en vooral Lehner met de *Edgar Cayce Foundation* hadden in de jaren zeventig.⁸ Maar recent gaf Hawass ook zelf aan te geloven dat de geheime kennis van Thoth in de piramide van Cheops is verstopt, daarbij verwijzend naar een mythe van negenhonderd jaar na de bouw.⁹ Die kennis moet kennelijk onder zijn leiding worden gevonden en niet door alternatieve of buitenlandse archeologen.

In dat opzicht heeft Hawass de troeven in handen. In 2002 is hij bevorderd tot hoofd van de archeologische dienst voor heel Egypte en in die hoedanigheid kondigde hij snel een verbod af voor nieuwe expedities onder buitenlandse auspiciën in Gizeh en Saqqara.

lets voor de tweede fase?

Wat moet je als docent, wanneer je wordt geconfronteerd met leerlingen die voor hun profielwerkstuk iets met de Oude Egypte willen doen en stuiten op deze discussie? Je kunt ze natuurlijk afraden eraan te beginnen. Het onderwerp is zeer groot, zeer ingewikkeld en voor een groot deel in lastig Engels. Maar als je dat niet doet, sta je voor het probleem te adviseren hoe dit onderwerp te verkleinen tot een realistische vraagstelling. Daarbij wil je als docent graag terugzien hoe leerlingen dit soort mediastrijd verwerken waarbij de grenzen tussen wetenschap en geloof, tussen objectiviteit en propaganda voortdurend worden overschreden. Wat is hun beeld van het oude Egypte na het zien van documentaires en live-archeologie en het bestuderen van populair-wetenschappelijke literatuur en websites? Herkennen zij iets van de narratieve aard van geschiedschrijving, van de politieke, culturele en commerciële belangen die met de interpretatie van dit verleden zijn gemoeid? Kunnen zij deze discussie plaatsen als een 'momentopname' rond het jaar 2000 n.C.?

Een aantal invalshoeken lijkt mogelijk. De strijd om 'Gizeh' geeft duidelijk aan hoe de egyptologie zich als wetenschap ontwikkelt, maar tegelijkertijd een veel grotere groep niet-specialisten bezighoudt. Een onderzoek naar vroegere Egyptehypes ligt voor de hand. Daarbij zijn er allerlei deelgebieden denkbaar, waardoor de huidige strijd in historisch perspectief zou kunnen worden geplaatst.

Er kan gedacht worden aan:

- de *professionalisering* en daarin de digitale revolutie in de egyptologie, met miniatuurrobotjes en computerreconstructies van de historische sterrenhemel. Welke tech-

nieken werden er bijvoorbeeld een eeuw of langer geleden gebruikt? En is het nog steeds mogelijk dat twee Duitse egyptologen met ieder een halve farao onder de arm door het bloedhete Cairo lopen en een agent afhouden met de mededeling dat het pekervlees is, zoals de gebroeders Brugsch in 1880?

- de *rol van de media*. De strijd speelt zich nu af tussen grote en kleinere commerciële tv-concerns, er is live-archeotainment en er zijn concurrerende internetsites en email-acties. Welke rol speelden de media na de ontdekking van het graf van Toetanchamon?

- de *politieke situatie* in het Midden-Oosten. De huidige discussie speelt zich af in de context van een onafhankelijke joodse (1948) en Egyptische staat (1952) en hun nationale zelfbeelden. In welke politieke situatie moesten bijvoorbeeld Champollion, Heinrich en Emil Brugsch of Carter hun werk doen?

- de *secularisering* en de aandacht voor magische vormen van kennis in onze eigen tijd. 'Gizeh' lijkt een strijd tussen wetenschap en (een oud) geloof, waarbij de wetenschappers soms gelovigen blijken en de gelovigen soms wetenschappers. Hoe verhielden geloof en wetenschap zich vroeger tot elkaar in het onderzoek naar het oude Egypte?

Een besef van de complexiteit van dit onderwerp is uiteraard veel te veel gevraagd, maar een aspect ervan onderzoeken kan wel. Want 'Gizeh' biedt ook een groot voordeel. Het onderwerp spreekt niet alleen tot de verbeelding, het gaat hier ook om een strijd tussen 'beelden' ofwel interpretaties van het verleden waarmee een leerling kritisch moet leren omgaan. Bovendien is het een fundamentele strijd, namelijk om de chronologie en de oorsprong van wat wij als onze beschaving wensen te zien.

Die beelden komen ongenueanceerd op ons af, vaker, gemakkelijker en indringender dan de nuance. Die moeten de leerling en de docent er met historische vaardigheden zelf in zien te brengen. Dat is weliswaar een zeer lastige, maar ook een nobele taak!

Noten

- 1 Bauval, Robert en Adrian Gilbert, *Het Orion mysterie* (Houten 1994; oorspr. 1994); Bauval, Robert en Graham Hancock, *De boodschap van de sfinx. Sleutel tot de oorsprong van onze beschaving* (Baarn 1997; oorspr. 1996); Bauval Robert, *De geheime kamer. Speurtocht naar de zaal der archieven* (Baarn 2000; oorspr. 1999). De website van Bauval: www.robertbauval.com De website van Hawass: www.guardians.net/hawass
- 2 De website van de ARE: www.aren-cayce.com
- 3 Bauval, *Geheime kamer*, 125.
- 4 Idem, 121 en vgl. 367.
- 5 Frances A. Yates, *Giordano Bruno and the hermetic tradition* (Londen 1964). Jan Snoek, 'Rationeel en irrationeel: over de bloei van esoterie in de achttiende eeuw', *De Achttiende Eeuw* 32 (2000) 1-2, 131-144
- 6 Zahi Hawass, *The secrets of the sphinx. Restoration past and present* (Cairo 1998) 16-17.
- 7 Mona Salem, 'Egypt strikes back at pyramid theorists', *Middle East Times* (mei 1997): www.metimes.com/issue20/eg/3theorists.htm
- 8 Bauval, *Geheime kamer*, H.9.
- 9 Zahi Hawass, 'The three secret doors and the magician Djedi', *Al-Ahram Weekly Online* (5-11 december 2002): <http://weekly.ahram.org.peg/2002/615/hr3.htm>